

МАКАЛДЫН СЕМАНТИКАЛЫК-СТРУКТУРАСЫНА ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Макал - сүйлөм түзүлүшүндөгү текст. Ошон үчүн ал эң кыска көлөмдө уюшулуп, өз ичине кадыресе сүйлөмдүк мазмунду эмес, тексттик ойду камтып турат. Мындагы тексттик ой түзүшүнүгү менен катар, кыйытма, саласал түшүнүктөрдү - алардын айкалышкан чегиндеги ойду, же бир катар кыйытма туюнтмалардан турган подтексттик ойду туюндурат. Муну ачык жана кеңирирээк түшүнүү үчүн, шарттуу түрдө Быйыл кыш катуу болот кара сөз түрүндөгү кадыресе сөздү алсак, мында быйыл кыштын суук болору жөнүндө кабар берилди. Бирок кабардын айланасында белгилүү бир бүткөн ой айтылган жок. Сүйлөм кандайдыр бир белгилүү ойду билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болбогондуктан, ал кабар сүйлөмдүк мазмун аркылуу чагылдырылды. Ушул сүйлөмгө байланышкан ойду жаратуу үчүн, ага маанилик байланышы бар сүйлөмдөрдү улоо менен аны, ойду туюндурган текстке айландырууга болот. Негизинен текст кайсы бир максат – мүдөөгө багытталып, бир канча сүйлөм, же бүтүндөй сүйлөмдөр системасы аркылуу жүзөгө ашырылган болот. Маселен, Быйыл кыш катуу болот. Аба ырайынын кескин өзгөрүшүнөн улам, кыштын суук болоору сезилүүдө. Ошондуктан кышка азыртадан даядануу керек... деп, андан ары маани улай баштасак, кышка тиешелүү белгилүү бир ой айтыла баштаган болот. Ал эми макал жөнөкөй, же татаал сүйлөм түзүлүшүндө гана келип, ошол калыбында башталбай жатып бүтөт. Кадыресе сүйлөмдөн түзүлгөн тексттердей болуп, ойду ишке ашыруучу андан ары маани улоочу сүйлөмдөрдү талап кылбайт. Талап кылынуучу түшүнүк маанилердин баардыгы бир сүйлөмгө батырылып берилген. Бир сүйлөм көлөмүндөгү макал текстинде олуттуу жана омоктуу ойдун сыйдырылып берилиши макалдын спецификасына байланыштуу болуп саналат. Анын спецификасы баарындан мурда аз сөздүүлүккө негизделген. Ушуга байланыштуу тексттик ойду билдирүү функциясын аткарып жаткан, дагы бекемдеп айтканда, тексттик ойдун калптанышын, жаралышын теске салган аз сандагы компоненттердин сүйлөм структурасындагы семантикалык көлөмүнүн көбөйүшүнө, чоңойушуна, жайылышына алып келет.

Макалдагы компоненттердин өз ара аракетке келүүлөрү, бири-бирине тийгизген таасирлери макалдын семантикалык-структуралык түзүлүш өзгөчөлүктөрүн шарттоодо негизги ролду ойнойт. Кандай гана макал болбосун, андагы компоненттердин катыш-биримдигинин түпкүлүгү, семантикалык-структуралык бүтүндүгү акыл-наасат мүнөзүндөгү бүтүм-жыйынтыкты билдирет. Дал ушул бүтүм-жыйынтыкты, б.а., макалдын макалдык табиятын жаратуудагы, шарттоодогу негизги өбөлгө- себептердин бири катары төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот:

1. Макал тутумундагы айрым компонент, же компоненттер туюндурган лексикалык маанисинен башка кошумча маанилерди алып жүрүү милдетин өтөйт. Бул учурда тиешелүү элемент-бирдиктердин синтаксистик катышынын негизинде ошол компонентте семантикалык катмарлануу процесси жүрөт да, жалпы макал мазмунуна тарайт. Мындай функцияны аткаруу менен, биринчиден, макалдын көркөм табитинин жаралышына өбөлгө түзсө, экинчиден, сүйлөмдүк мазмундан макалдык мазмунга айландыруучу процессти жүргүзөт.

1. Эл кулагы – элүү.
2. Адам болуу- арзан, адамды билүү-кымбат.
3. Басыгын бузган ат аксайт, алкымын бузган эр аксайт.
4. Ак ийилет, бирок сынбайт.

Келтирилген мисалдардагы элүү; арзан, кымбат; алкымын бузган, аксайт; ак, ийилет, сынбайт

компоненттери семантикалык жылыштарга дуушарланды. Булардын ичинен Эл кулагы – элүү жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалга токтололу. Макал тутумундагы элүү сөзү лексикалык мааниси боюнча ондук цифралардын катарындагы конкреттүү сандык түшүнүктү билдирет. Ага 1 санын кошуп, же андан 1 санын алып койсок, өзүнүн сандык маанисинен ажырайт. Ошон үчүн ал конкреттүү лексикалык мааниге ээ. Макал түзүлүшүндө атоочтук предикат. Эл кулагы субъектиси менен катышта туруп, алардын синтаксистик катышынын негизинде, бири-бирине тийгизген ички маанилик таасиринин натыйжасында элүү предикаты конкреттүү сандык түшүнүктү туюндурбастан, ошол сандык түшүнүгү аркылуу башка бир максат-мүдөөнү көздөп колдонулду. Ал максат-мүдөө Эл кулагы-элүү макалынын жалпы мазмуну аркылуу төмөндөгүдөй кыйытма туюнтмаларды жүзөгө ашырды. Аны шарттуу түрдө эки топко бөлүп көрсөтүүгө болот: 1. Эл баарын көрүп турат. Элден эч нерсени жашырууга болбойт. Жашырган нерсең акыры бир күнү угулат. Ар бир кылган, ар бир жасаган ишин ачык болсун. Сенин ишиң эл тараза, эл сынчы ж.б. 2. Эл баарын угат. Элден абайлап иш кыл, абийириң ачылат. Элден сак бол ж.б. Чыныгы турмуштан иргелип, тажрый-баланып чыккан көз караштар катары белгилүү болгон бул эки топтогу кыйытма туюнтмалар макал текстинде жуурулушуп берилди да, акыл-насаат мүнөзүндө чагылдырылды, Макал текстиндеги мындай кыйытма туюнтмаларга негиз болгон элүү компоненти болуп саналат. Анткени, элүү сандык түшүнүгүнөн өнүп чыккан көп, угат, абайла, сак бол, жашырууга болбойт өңдүү бир нече маанилер бар. А тургай, абайлап сүйлө, Баары угат, Сөзүңө, ишиңе сак бол ж.б. сыяктуу сүйлөмдүк тариздеги маанилерди да элүү предикаты каңкуулап турат. Мындай маанилер макал текстиндеги элүү компонентинин тулкусунда бир эле учурда жаралып, бир эле учурда реализацияга өтөт. Бул процессти семантикалык катмарлануу, семантикалык жылышуу деп түшүнүү зарыл. Тил илиминде полисемия- көп маанилүү сөз кубулушу да бар. Бул түшүнүк менен семантикалык катмарлануу кубулушун бир сызыкта, бир ченемде т.а., бирдей кароого болбойт. Себеби, көп маанилүү сөздөр өз алдынча туруп деле бир нече маанилерди билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. «Сөздүн көп маанилүүлүгү дегенибиз, бир эле сөздүн бир нече мааниге ээ болуу жөндөмдүүлүгү, башкача айтканда, сөз катары кызмат аткарган бир эле тыбыштык комплекстин бир нече түшүнүк үчүн материалдык оболочка болуу мүмкүнчүлүгү эсептелет. Мисал келтирелик: Бир эле баш деген сөз төмөндөгүдөй маанилерди билдирет.: 1. адамдын, жаныбарлардын башы (орган); 2. Эгиндин башы; 3. ист. Начальник, башчы (жүз башы, кербен башы); 4. бир нерсенин жогорку бөлүгү, чокусу (тоонун башы, теректин башы); 5. бир нерсенин башталышы (суунун башы, иштин башы); 6. бир нерсенин учу (үч колу менен тууралган эттен бир алды); 7. адам, жан (адамдарды саноодо: биздин үй-бүлө беш башпыз); 8. даана (кээ бир нерселерди саноодо: бир баш пияз) ж.б.» (Мамытов Ж.1999., 114). Көп маанилүү сөздөрдүн кайсы маанилери жөнүндө сөз болуп жаткандыгы контекст ичинде ачыкка чыгат, конкреттештирилет. Ошондой эле жеке тургандагы абалынан алардын көп маанилүү сөз экендигин ажыратууга, баамдоого болот. Тилде бардык эле сөз контекст ичинде, айрыкча, көркөм кеп алкагында колдонулуш ыгына жараша семантикалык жылышууларга (маанилик катмарланууга) ээ болуулары толук мүмкүн. Демек, бул бир маанилүү сөздөргө да тиешелүү: «Убагында жумушка чыкпасан, гезитинди окутам», - деген сүйлөмдөгү гезитинди сөзү бир маанилүү сөздөрдүн катарына кирет. Сүйлөмдүн структурасында ал семантикалык-жылышууларга ээ болуп: чара көрүүнү, жооп кылууну, тарбия-лоону туюндурду. Контекст тутумун-дагы семантикалык жылышууларга дуушарланган компоненттин бардык маанилери бир эле учурда пайда болуп, бир эле учурда реализацияланарын өйдөдө белгилеп өттүк. Ушуга байланыштуу анын кайсы бир маанисин негизги маани катары эсептеп, так кесе бөлүп көрсөтүү кыйын. Бул тууралуу Б.Усубалиев мындай дейт: «Мындай катмарлануу, өзгөрүү өтө кубулма келет, мына мындай өзгөрүлгөн экен деп, бир маанисин кармайын десең, ал ошол замат балыктай култ этип, колундан суурулуп чыгып кетет да, экинчи бир мааниси башын кылтыйтат, ал да карматпайт. Айтор, логикалык бир алкакка кууп кирип, мына мобул сөз момундайча өзгөрүптүр, жаңы манилери мына мобулар деп карандай түшүнүк менен санап берүү өтө кыйын, анткени ал кандай гана кубулбасын, маанилик жактан кандай гана тарамдалып кетпесин, психоэмоционалдык кандай гана нюанстарга ээ болбосун, бул касиеттеринин баары жуурулушуп келип бир эле маалда кыймылга келет.» Ушуга эле улай: «... бирок алардын баарынын тең эле маанилик деңгээли бирдей болбойт көрүнөт, айталы, түпкү

мааниси толук болот, ал эми кайра жаралуудан кийинки маанилери ар кандай – бири түпкү мааниден кичине кемирээк, экинчиси жарым-жартылай эле мааниге ээ, үчүнчүсү жарым-жартыдан төмөн, айтор, кийинкилерден мына момундай маанини билдирип жатат деп бирөөнү так сууруп чыгууга болбойт жана жарым-жартылай маанилери бири-бирине жуурулушулуп, кошулуп отуруп, бирин экинчиси толуктап, толук кылып көрсөтөт» (Б.Усубалиев.1994., 158). Адилет ой. Бирок, макалдын семантикалык-структурасында маанилик жылыштарга ээ болгон компоненттин түпкү мааниси салыштырууга алынып, аталып көрсөтүлүп, катмарлануудан келип чыккан маанилеринин бүтүндүгү негизги орунга чыгат, дал ошол маанилерге басым жасалат, ошол маанилерди туюндуруу максаты көздөлөт. Ушундан улам, жогоруда келтирилген мисалдардагы элүү сөзүнүн так цифралык көрсөткүчү эмес, андан өнүп чыккан көп, угат, абайла, сактан маанилери; арзан, кымбат сөздөрүнүн баалоо сапаты эмес, оңой, жеңил; оор, кыйын маанилери; аксайт компонентинин төкөрөндөө мааниси эмес, кемчилдик, баасы түшүү маанилери; ийилет сөзүнүн формасын өзгөртүүсү эмес, туруштук берүү, чыдоо; сынбайт формасын бузбоо эмес, туруктуулук, бекемдик маанилери жөнүндө сөз болуп жаткандыктан, макалдар мазмунунда алар биринчи планга чыкты. Албетте, элүү, арзан, кымбат, аксайт, ийилет, сынбайт компоненттери салыштырууга, негизге алынып жаткандыктан, макалдын семантикалык-структурасында алардын түпкү, баштапкы маанилери эске алынбай койбойт. Алар да бекеринен колдонулган жок, демек, белгилүү даражада роль ойнойт. Макалдын семантикалык структурасын аныктоодо компоненттердин маанилик катмарланууларга ээ болуусу шексиз түрдө көңүл борборунда болууга тийиш.

2. Макал табиятынын жаралышында ажырагыс сөз тизмегинин колдонулушу айрыкча мүнөздүү. Ажырагыс сөз тизмегинин аты айтып тургандай, контекст тутумунда анын түгөйлөрү бири-бири менен ажырабастан ширелишкен түрдө бирге берилет. Ушуга байланыштуу алар синтаксистик жактан бөлүктөргө ажырап мүчөлөнбөйт, сүйлөм тутумунда бир гана суроого жооп болуп түшүп, бир гана сүйлөм мүчөлүк милдетин аткарат, эркин сөз айкашынын составындагы сөздөр сыяктуу багыныңкы жана багындыруучу түгөй болуп ажыратылбайт. Бул жагынан алып караганда, туруктуу сөз айкаштарына жакын келет, бирок ажырагыс сөз тизмектери менен туруктуу сөз айкаштарынын табияттары таптакыр башкада болуп саналат. Туруктуу сөз айкаштары лексикалык бир бүтүндүктү, бир гана маанини билдирип, өтмө мааниде колдонулуп, кепте мурдатан калыпташкан даяр материал катары белгилүү болсо, ажырагыс сөз тизмеги кепте түз мааниде эле колдонулуп, даяр материал катары келбестен кырдаалга, шартка жараша контекст ичинде дароо уюшулат. Жалпысынан, ажырагыс сөз тизмеги сүйлөм тутумунда сөз сыяктуу эле кызмат өтөйт. Ошентсе да, сөз маанилеринин өркүндөтүлгөн, кеңейтилген формаларын кеңдиги, өз ичине камтып тургандыгы анык. Ал эми сөз формаларынын, өркүндөтүлгөн формалары макал табиятына ылайык келгендиктен, аларда ажырагыс сөз тизмектеринин колдонулушуда байма-бай:

1. Изденүү – ийгиликтин жолу.
2. Баш көбөйсө – ырыс, кас көбөйсө – уруш.
 1. Көпчүлүк бар жерде токчулук бар.
 2. Көзүңө чөп салган – душмандыктын белгиси.
 3. Адамдын көркү баш болот, кабактын көркү каш болот ж.б.

Келтирилген мисалдардагы: ийгиликтин жолу; баш көбөйсө, кас көбөйсө, көпчүлүк бар жерде, душмандыктын белгиси; адамдын көркү сыяктуу белгиленген сөз тизмектери макал тутумунда ажырагыс сөз тизмектери катары келди. Ажырагыс сөз тизмектеринин макал структурасында көп колдонулушунан улам (Албетте, макал табиятынын өзгөчөлүгү жалгыз гана ажырагыс сөз тизмектеринин катышуусу менен аныкталбасы белгилүү), алардын белгилүү милдет аткараары байкалбай койбойт:

а) Компоненттердин лексикалык, грамматикалык бир бүтүндүккө биригүүсү-ажырагыс сөз тизмеги катары уюшулуп колдонулушу макалдын көркөмдүүлүгүн арттыруучу, айтымдык ыргагын жогорулатуучу милдет аткарат. Макал табиятынан ажырабай туруп аталган ажырагыс сөз

тизмектерине абай салсак, метафоралык, метонимиялык, салыштыруучулук мүнөздөрү, көркөм сөз каражаттарынын белгилери ачык сезилет. Макалдын экинчи бир бөлүктөрү менен синтагмалык тең салмакта айтылып, поэтикалык ыргакты сактап, угумдуулугун күчөтүп турат: 1. Изденүү // ийгиликтин жолу. 2. Баш көбөйсө // ырыс, кас көбөйсө // уруш. 3. Көпчүлүк бар жерде // токчулук бар. 4. Адамдын көркү // баш болот, кабактын көркү // каш болот...

б) Макал текстиндеги ойду түюндүрүүдө ажырагыс сөз тизмеги материалдык-көлөмдүк кыскартууга, сапаттык-маанилик күчөтүүгө өбөлгө болот, маанилик туюнтмалардын нык берилишине негиз түзөт. Муну мындайча түшүнүндүрүүгө болот. Макал тексти кыскалыкка негизделгендиктен, андагы узун сабак сөз болуучу айрым шарттарды кыскартуунун жолу ажырагыс сөз тизмегине бириктирүү болуп саналат. Маселен, Изденүү ийгиликтин жолу болуп саналат, же Изденүү ийгиликтин жолу экендиги белгилүү деген маани-мазмунду Изденүү - ийгиликтин жолу деп макал структурасына салсак, анда алардын ортосунда бизге байкалып-байкабаган олуттуу айырмачылыктын бар экендигин көрүүгө болот. Кадыресе сүйлөм түзүлүшүндө берилген мисалдарда (Изденүү – ийгиликтин жолу болуп саналат; Изденүү ийгиликтин жолу экендиги белгилүү) тек гана жайынча баяндалган маалымат-кабар билдирилди. Мында кадыресе сүйлөмдүк айтым менен мурдатан бизге белгилүү болгон нерсени эске салуу, билдирип коюу мүнөзү айтылды. Макал формасына түшүрүлгөн (Изденүү ийгиликтин жолу) мисалда изденүү эмне үчүн, кандайча ийгиликтин жолу болууга тийиш өндүү суроолордун тегерегинде пайда болуучу кандайдыр бир ой катылып жатат. Чындыгында, макалда белгилүү эле нерсе туюндурулганы менен, белгилүү белгисиздик бар. Бул ойдук маани жөн жерден эле пайда боло калган жок. Аны ой катары кабыл алдырып турган, белгисиздикке айландырып турган макал табиятына мүнөздүү интонациялык айтым болуп саналат. Макалдык айтым коштолгондугуна байланыштуу андагы ой тереңдейт, кошумча түшүнүктөрдү жаратат.

3. Макал табияты, анын семантикалык-структурасы андагы айрым компоненттердин семантикалык жылыштарга ээ болуусу жана ажырагыс сөз тизмектеринин колдонулуш өзгөчөлүктөрү аркылуу гана аныкталып, алар менен гана чектелбейт. Муну айтып жатканыбыздын себеби, бардык эле макал тексттеринде колдонулган компоненттер семантикалык катмарланууларга дуушар боло бербестиги, бардык эле макалдар ажырагыс сөз тизмектеринен уюшула бербестиги ырас. Макалдагы тексттик ой эксплициттик жана имплициттик мүнөздө ишке ашарына мүмкүн болушунча токтолгонбуз (Караңыз: II бөлүк 2, 4). Көпчүлүк макал тексттериндеги компоненттер түз түшүнүктө колдонулуп, жалпы мазмуну тике айтылган ойду билдирүү менен катар, экинчи бир кыйытма туюнтмаларды кошо жараткандыгы менен өзгөчөлүү да, баалуу да:

1. Адамды адам кылган – эмгек.
2. Ар ким ич оорусун өзү билет.
3. Жээринде майда чайна, айтарыңда мыкты ойло.
4. Калпычынын чын сөзү да калпка чыгат.
5. адам болоор кишинин
адам менен иши бар,
адам болбос кишинин
адам менен неси бар.

Келтирилген макалдардын мазмуну тутумундагы компоненттердин түз маанилеринен келип чыккандыгы байкалып турат. Натыйжада негизинен тике маанидеги эле ойду түшүнүүгө болот. Бирок, ошол эле компоненттердин жыйындысынан келип чыккан түз маанидеги тексттик ойдо экинчи бир кабатталып туюндурулган кыйыр ойлордун да бар экендигин акылыбызда ачык

сезебиз. Мындай өзгөчөлүк макалдын семантикалык-структуралык уюшулушунун татаалдыгын көрсөтөт. Бул баарыдан мурда, макал структурасындагы компоненттердин мүнөзүнө, алардын ички маанилик катышына, сапатына функциялык милдетине көз каранды.

Мисалга алынган макалдардын ичинен биринчи макалга үлгү катары кыскача түшүндүрмө берип, калган макалдарды ушул багытта түшүнүүгө боло тургандыгын эске алалы. Адамды адам кылган – эмгек макалы адамды, адам кылган, эмгек деген үч компоненттен турат. Ушул аталган элемент-бирдиктердин синтаксисттик синтезин түз түшүнүгүндө адамды адам кылган эмгек экендиги, адамдын адамдык сапаты эмгек менен аныкталары туюндурулду. Бул маани менен кошо Адам эмгек менен өнөт, өсөт, эрезеге жетет; эмгек аркылуу Адам өз жүгүн көрсөтө алат; Адамды адам кылып айырмалап туруучу белги- эмгек; Эмгек кылуу-адамга гана мүнөздүү сапат; Адамдын адамдык турмушундагы, жашоосундагы негизги фактор – эмгек ж.б. кыйытма туюнтмалар чагылдырылды жана эмгекти даңазалоо; эмгекке үндөө, чакырык; эмгектин зарылдыгы сыяктуу тарбиялоо мүнөзү купуя камтылып турат. Ошондой эле адамдын адам катары саналашы анын физиономиясы, тили, аң-сезими, ой жүгүртүүсү өңдүү белгилери менен гана чектелбестигин, мындай сапаттар адамдын адам болушундагы негизги белгини көрсөтө албастыгын өтө жабык түрдө кыйытылган мүнөздө каңкуулап турат.

Ошентип, макал тексттик ойду билдиргендиктен, аны кадыресе сүйлөмдөрдүн табиятына, туюндурган мазмунуна тең катар коюп, анализге алуу оң натыйжалардын көрсөткүчүн толук бере албайт. Макалдын семантикалык-структурасынын жаралышында жана аны аныктоодо өйдөдө белгиленген: макал тутумундагы айрым компоненттердин маанилик катмарлары, анын таасириндеги натыйжалары; ажырагыс сөз тизмегинин ролу, функциясы; баарыдан мурда, макалдын компонент-терине негизделген эксплициттик жана имплициттик мүнөзү; тике жана кыйытма туюнтмалардын ширелишкен абалында бир бүтүндүктө туюндурулушу көңүл борборунда турууга тийиш. Анткени мунун баары андагы компоненттердин синтаксистик катышына, мамиле мүнөзүнө өз ара таасир күчүнө, сапаттык-маанилик-функциялык түрлөрүнө байланыштуу чечиле турган маселе. Ошондуктан макал структурасындагы предикаттын, субъектинин, объектинин конкретизатордун, атрибуттун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн ачып алуу башкы милдеттерден болуп саналат.

Адабияттар

1. Усупбеков Ш Кыргыз макал-лакаптары. -Ф., 1982.
2. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. –Бишкек, 1999.
3. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик. –Бишкек, 1994.